

І. А. Готун

СТАРОЖИТНОСТІ ХОДОСІВКИ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ У ПРАЦЯХ АРХЕОЛОГІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Публікація присвячена проведеному у першій половині ХХ ст. вивченню низки укріплених і відкритих археологічних пам'яток навколо с. Ходосівка у південних передмістях Києва. Розглянуто об'єкти мікрорегіону, наведено їх характеристики, якими відображено реалії, що у багатьох випадках не дійшли до наших днів. На підставі опрацьованих матеріалів зроблено висновок про введення ключових даних щодо названих пунктів до наукового обігу саме в означений період.

Ключові слова: Ходосівка, Хотів, Лісники, Мриги, Віта-Поштова, городище, селище, змійовий вал, могильник.

Археологічні пам'ятки на території села та поруч нього, з огляду на їх неординарність, привертали увагу дослідників ще у позаминулому столітті [Похилевич, 1864, с. 34; 1887, с. 101; Фундуклей, б/г, с. 27—29; Антонович, 1884, с. 357; 1895, с. 134], проте відлік систематичного вивчення старожитностей регіону варто вести з першої половини ХХ ст. Роботи вказаного періоду охоплюють комплекс Великого городища (основні укріплення, городище «Кругле», насипи і рови між Ходосівкою і Хотовом), курганний могильник біля східного завершення південної ланки фортифікації, селище доби Київської Русі всередині укріпленої території, багатопарове поселення Ходосівка-Діброва неподалік східного завершення північної частини городища, ділянку Вітянсько-Бобринського змійового валу і його продовження неподалік Мригів, пов'язані з означеним валом давньоруські пам'ятки біля Віти-Поштової та включені до однієї системи з Великим городищем укріплення доби раннього заліза в Хотові. Були обстежені й археологічні пам'ятки в Лісниках, Пирогові, Чапаївці та ін. Крім історіографічно-

© І. А. ГОТУН, 2017

го інтересу розробки цього періоду суттєві фіксацією низки пунктів чи їх частин, які зараз повністю знищені або суттєво пошкоджені. Відтак, публікації їх результатів — цінне джерело для подальших не лише наукових досліджень, а й практичних заходів з охорони пам'яток, а збереження стилю тодішніх праць дозволяє відчутти своєрідність епохи.

У ХІХ ст. дослідники обмежувались переважно констатацією та описом розмірів і конфігурації візуально виражених пунктів на краєзнавчому рівні, першим кроком у власне науковому опрацьованні матеріалів можна вважати публікацію В. Б. Антоновичем плану Великого городища [Антонович, 1895, карта], хоч Л. П. Добровольський звернув увагу на наявність у ній фактичної помилки, а саме — зображення пам'ятки на південний схід від місця її фактичного розташування [Добровольський, 1908б, с. 58]. На початок ХХ ст. приходиться оприлюднення більш об'єктивних даних щодо об'єкта: у 1909 р. його схему опублікував Лекин [Лекин, 1909, с. 48, карта після с. 24], у 1911 р. — офіцери Васильєв і Стеллецький [Общая, 1911]. Присутній пункт і на карті Російського Генштабу 1915 р. [Военно-топографическая]: тут східна частина валів північної ділянки городища показана на рівні східного завершення південної і відображає реалії, що не збереглися до наших днів, на що вже зверталась увага [Готун, Казимір, 2014, с. 88, 90, рис. 2].

Детальний аналіз городища здійснив учень В. Б. Антоновича член Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського відділення імператорського воєнно-історичного товариства, Українського наукового товариства в Києві, викладач Вищих жіночих

курсів, згодом — науковий співробітник ВУАН (член Комісії старого Києва і Правобережжя і Постійної комісії для складання історико-географічного словника українських земель), професор Київського інституту народної освіти, член ВУАК Л. П. Добровольський, який не лише активно студював південно-західні передмістя Києва, а й проводив розвідки в рамках проекту прокладання залізниці Германівка — Київ з урахуванням неодноразових змін її траси. Варто зауважити що подібні роботи і зараз залишаються актуальними, особливо з огляду на практично повне знищення у наші дні передбаченої минулими редакціями нормативних актів системи превентивно-охоронних заходів щодо археологічних об'єктів. Вказані дослідження були проведені у відповідь на пропозицію Археологічної Комісії і заяву Московського Археологічного Товариства щодо нагляду за земляними роботами під час будівництва під'їзних залізниць у межах Київської губернії, адресовані Товариству охорони пам'яток і Київському міському музею. У результаті Д. М. Щербаківський мав вести обстеження траси між Рокитним і Таращею, М. В. Пахарецький — між Бояркою і Германівкою. Але в силу обставин Чигиринську колію дещо згодом погодився оглянути В. І. Щербина, а Германівську — Л. П. Добровольський. Роботи в околицях Ходосівки були проведені в ході реалізації проектування й будівництва, що здійснювалось спочатку від Германівки до Боярки, потім — через Трипілля і Козин до Києва-II, а в остаточному варіанті — після Козина до Мригів, Кременища, Круглика, Віти-Поштової, Гатного і Поста Волинського. В ході досліджень здійснена фіксація значної кількості об'єктів культурної спадщини [Добровольський, 1918].

В укріпленнях регіону Л. П. Добровольський вбачав кілька компонентів: «Вздовж зазначеної лінії зближення вітянської системи і на пряму річкових долин витягнулась, в підмогу природним прикметам місцевості, низка дуже давніх земляних будівель, що мали на оці фізичними і зробленими перепонами дійти відграничення суміжних територій» [Добровольський, 1908б, с. 58].

Перша складова означеної системи — вал власне Великого Ходосівського городища, друга — вал вздовж Сіверки (Віти), третя — перпендикулярний попередньому вал меридіонального спрямування. Вчений вказував, що «линия от с. Ходосовки через д. Юровку и с. Будаевку до д. Бобрицы представляет, в силу оро и гидрографических особенностей, естественно ограниченный с юго-запада рубеж киевской околицы, который расположен верстах в 20 от Киева, на полупути от города к р. Стугне, почти параллельно ей. Вдоль этой-то линии и разбросана система земляных сооружений, так называемых «змиевых» валов и городищ, являющаяся ближайшею к городу по сравнению

с доселе известными древнейшими фортификационными сооружениями в окрестностях Киева. Настоящее обозрение удобнее начать с наилучше сохранившегося и уже известного, хотя и с недостаточной отчетливостью, в литературе, почти сомкнутого в подкову вала у с. Ходосовки... Вал этот, своим очертанием напоминающий подобные же земляные сооружения у с. Трахтемирова..., с. Строкова... и... киевской Белгородки, вызвал ряд гипотез о своем назначении у Похилевича... и Руликовского..., для которых, повидимому, осталась неизвестной появившаяся в восьмидесятих годах статья Антоновича о так называемых «змиевых валах»... Вал представляет неправильной кривизны и почти сомкнутую дугу, которая вытянута вдоль обоих берегов Виты от Круглика, на расстоянии приблизительно 4 верст, вниз по течению реки и заканчивается на левом берегу у брода «Король», на месте выхода Виты к заболоченной теперь пойме прежнего днепровского протока... С правого берега он обрывается на высотах над самою Ходосовкой у бывшего здесь пруда, который некогда был образуем ручьем, протекающем через д. Мархалевку и с. Янковичи, сливающимся по соседству с другим потоком и впадающим в Виту в самом селе Ходосовке. Расстояние между оконечностями указываемой дуги не превышает 1 1/2 версты, тогда как в самой широкой части ее (между Янковичами и Кругликом) — около 3 верст, а вся окружность вала не превосходит 10 или 11 верст. Большая ширина вала лежит к югу от Виты из почти семиверстного здесь его протяжения четыре версты, по меньшей мере, расположены между селами Ходосовкой и Янковичами на обезлесенном теперь и потому издали заметном, высоком и остром водораздельном гребне между долинами Виты и Мархалевско-янковичского ручья. Высота вала, конечно, в зависимости от степени сохранности, не одинакова; местами она доходит до 4 сажень, имея в разрезе основания от 7 до 8 сажень. С наружной стороны вала почти везде сохранился ров. Южная оконечность вала завершается... на соседнем с селением высоком водораздельном мысу... У околицы с. Янковичей вал круто поворачивает вниз, спускаясь по направлению к запруде р. Виты у скита Круглика, и пересекает Киево-богуславскую дорогу. Перейдя на левый берег речки и, как бы языком, обогнув лес скитка, получившего отсюда название «Круглик», вал идет далее в восточном направлении вдоль нижней части речной долины, теряется временно в усадьбах х. Кременища (выселки с. Лесников) и оканчивается незаметным понижением у брода «Король», то есть, на месте зближения левого берега Виты с холмистым нагорьем у бывлой поймы. Местами вал прорезывается... позднейшими проездами для дорог, и эти прорезы, особенно на Ходосовско-

янкovichском водораздельном кряже, в высшей степени рельефно оттеняют издали массив грандиозного сооружения отдаленных от нас времен. Обширное пространство внутри вала (приблизительно до 2000 десятин), судя по расположению последнего, всецело связано с водным запасом данной части Витянского бассейна, а очертанием своим оно обязано условиям рельефа и гидрографии. Заполненная в настоящую пору лесами, пахотями и огородами, образовавшимися на обезлесенной сравнительно лишь недавно местности..., площадь эта и при прежних способах хозяйства могла быть, конечно, самодовлеющей в хозяйственном отношении, какою она является и теперь. Самый же вал, вероятно, был сооружен первоначально среди лесной просеки, специально для этой цели прорубленной» [Добровольский, 1909, с. 13—18], а коротко про оборонні споруди вказував: «...выглядают як велика (в кілька верстов) дуга та йдуть від високостей понад с. Ходосівкою на захід від них до с. Янковичів, звідти — на південь через р. Віту коло х. Круглика, а від останнього... на схід, вдовж лівого берега річки та повз х. Кременище, аж до броду “Король”, що лежить... за 1 верству від... х. Березового» [Добровольський, 1908б, с. 58, 59; 1927б, с. 231].

Приділено увагу пам'ятці і в інших роботах названого автора; вченим також наведено відповідний картографічний матеріал [Добровольський, 1912а, с. 17, пр. 4, карта; 1912б, с. 175, 179, 180].

Другим компонентом системи привітянських укріплень Л. П. Добровольський, як уже вказано, вважав насип Вітянсько-Бобринського змійового валу, у систему якого були включені охарактеризовані фортифікації ранньозалізного часу біля Ходосівки. Дослідник писав, що «від Круглика сей “валок”, як називає тепер народ такі давні земляні будівлі, які зле збереглися, йде вверх по бігу річки, по її лівому березі, і як вже зазначено, за 1—1 1/2 версти від скіту пересікає гирло струмка Горлачки, а зараз за ним і поперечний, простопадний до Віти хотівсько-вітянський вал. Йдучи далі повз хуторка Микольська (инше Воробева) Віта, коло млину з валюшами, дуже похилившись в тутешній піщовій місцевості, що заросла коло берега тільки де-не-де кущами чи чагарцем, деколи зовсім ховаючись, вал тягнеться до д. Почтової Віти, що лежить край колишнього київо-васильківського поштового шляху» [Добровольський, 1908б, с. 62].

За даними вченого, наступну частину укріплення цього мікрорегіону репрезентує меридіонально спрямований вал від Круглика у напрямку Хотівського городища: «третій вал, що найменше зберіг ся, але найдовший і найважливіший в свій час з тих, що переглядаємо, починаєть ся біля відомого вже Круглика, біля місця, де вітянсько-ходосівський вал пересікає

лівий, себ-то київський берег р. Віти» [Добровольський, 1908б, с. 62].

У розгорнутішій характеристиці пункту зазначено: «наспротив поворота рассмотреного вала от Янковичей к Круглику, перпендикулярно упираєсь в северный, киевский берег Виты, тянется в прямолинейном направлении от юга к северу другое земляное сооружение аналогичного назначения. Оно упирается... в р. Виту и тянущийся здесь вдоль ее берега длинный вал... Пространство, прикрытое данным валом от Киева в юго-западном направлении, представляет суженную часть междуречья в правобережном бассейне средней Виты, которое с юго-востока защищено было Ходосовско-витянским подковообразным валом, с юга — частью длинного приречного вала, а с запада — констатируемым трехли четырехверстным земляным сооружением» [Добровольський, 1909, с. 13—18].

Дослідник уточнив, що «Ходосівсько-вітянський вал, форми підкови, будучи в дійсності одним із родів давніх окопів, був, як побачимо, тільки одною з ряду стародавніх фортифікаційних будівель, роблених колісь на самих небезпечних межах Київщини. Насупроти місця, де... вал [Великого городища — І. Г.] повертає від Янкович до Круглика, опираючись прямо висно на північний київський берег Віти, тягнеть ся в прямому намірі від півдня на північ друга земляна будівля анальогічного з першою призначення. Вона пересікає прямо висно і р. Віту і довгий вал, що тягнеть ся вздовж її лівого берегу, — третій з ряду... Сей другий вал виходить в долину Віти на півдороги між двома греблями (біля Круглика і так званої Воробевої, інакше Микольської Віти), біля гирла, що літом висихає, струмка Горлачки, що тепер протікає через вал в середній його часті, яка тепер сливе зовсім зникла, спершу незначний, так що навіть губить ся протягом 1—1 1/2 версти в сусідніх чагарях дубняку, розмитий в долині Горлачки, вал спершу піднімаєть ся вгору, відходячи від Віти, і виявляєть ся тільки вийшовши недалеко верховин зазначеного струмка в полі між х. Чабанами і Хотовим. Наближаючись до хотівського скарбового лісу, він, де-не-де, правда, заораний і прорізаний дорогами, по троху доходить значних розмірів, звичайних иншим так званним «змієвим» валам. Увійшовши у ліс, вал наближуєть ся до глибокого яру, — верховини, що тепер висохла, хотівського струмка, який, зіллявшись з струмком, що тече із скіту «Феофанія», чи, як народ каже, Тимофанія, впадає в річку Віту нижче с. Пирогова. Завернувши потім на схід, вал на протязі всього тільки декількох сот ступінів тягнеть ся по краю яра, лямуючись на половині своєї високості робленим уступом. Дійшовши до зустрічі головного яру з поперечним, вал зразу обриваєть ся. В своїй привітянській часті він заворотами

в виді дуг праворуч і ліворуч сходять ся з значеним вже раз прирічковим валом. Слизе простолінійний в своєму зарисі, хотівсько-вітянський вал має з західного, себ-то протилежного Київу боку (а там, де зближується з Вітою, наче-б і з обох боків) досить помітний рів і тягнеться загалом на протязі 3—4 верст. Від його північного краю до київського передмістя Деміївки яких небудь 9 верст, а до старого міста — 15. Ся земляна будівля, що розглядаємо, злучає, таким чином, долини двох сусідніх річок Віти і Хотівки, що зливаються трохи даліше. Очевидячки, будувалась вона на те, щоб загородити сей участок землі, верхів'є межиріччя, від давнього, колись людного, рівного київо-васильківського шляху. Незначний протяг валу, не вважаючи на його близькість до Київа, положення між двома шляхами (васильківським і богуславським) і цілість в участку серед рівного поля, виясняє, певно, незнайомість з ним... В. Б. Антоновича, хоч ся земляна будівля (звичайно, тільки фрагментарно, себ-то тільки в невеликій своїй частині) була відома Фундуклею, Похилевичу і Руліковському. Правда, останній, певно, тільки по чуткам, сполучав хотівський вал з ходосівським і зазначив його десь між с.с. Гатним, Хотовим і Янковичами. Похилевич, що не згоджувався з гіпотезою Антоновича про ідентичність хотівсько-феофаніївського так званого «Сіракова» городища з давньо-київським Звенигородом, з свого боку містив сей вал не тільки на захід, але чогось і на північ від Хотова, вважаючи його за зовнішній захист для зазначеного городища. Фундуклею, нарешті, був відомий тільки польовий участок, вірніше — його кусок, що добре зберіг ся, на протязі всього коло одної версти. Таким чином, вітянсько-хотівський вал, властиво кажучи, не був належно розсліджений, а може статись, що ні одна з осіб, які подали за його перші вказівки, і не побувала на ньому» [Добровольський, 19086, с. 59—62].

При подальшому вивченні цих укріплень М. П. Кучера відзначив справедливості припущення Л. П. Добровольського про іншу хронологію описаного валу порівняно зі «змійовими» і зауважив, що дійсно поперечний вал, який губиться перед Хотівським городищем ранньозалізної доби, розташованим на східній околиці Хотова, не має ніякого відношення до Змійових валів; він захищав відкрити із заходу ділянку території між Вітою, Хотовкою і Дніпром, між Кругликівським городищем з півдня і Хотівським з півночі і був частиною великого укріпленого комплексу ранньозалізної доби типу Переяславських валів у межиріччі Трубежу—Супою—Дніпра [Кучера, 1987, с. 11, 19—21].

Л. П. Добровольський обстежив продовження Вітянсько-Бобринського валу на схід від Ходосівки і наніс його розташування на схему [Добровольський, 19276, с. 232]. Вчений вказу-

вав, що «...в дільниці під Київом можна зате зазначити... ще важливішу, зовсім невідому в спеціальній літературі земляну будівлю в околицях Мригів. Мриги [пор. «Список населенных мест Киевской губернии» (стор. 244), де однак цей хутір чомусь завсіди зветься «Мрычи», що, певне, — помилка. В новішому, офіційному виданні «Список поселень Київщини» (стор. 17) цю назву знову перевернуто, а власне хутір названо «Мриче» — прим. Л. Д.] — невеликий, усього кілька селянських дворів з 56 хutorянами, осаджений біля садиби карбівничого хутір (зв'язаний адміністративно з сільрадою Литовської Віти) Хотівських волости й (колишнього) району в кол. Київському повіті, розкинутий на краю передгірного болота на Київсько-Обухівському тракті, навпроти недалеких Ходосівки й хutora Березового [усього лиш за 3 верстви, проте відрізаних мало не непроїзним болотом — прим. Л. Д.], загублений серед бору й досить віддалений од інших сусідніх сіл [від Козина — коло 9 верстов, Литовської Віти — 7 верстов, Церковищини (спочатку — Київсько-Обухівським шляхом, потім луговою дорогою) — коло 8 в., Китаїва — 10 в. і, зрештою, від Київа («Старого міста») — 20 верстов. Підрахунок віддалення, певна річ, — в простолінійному напрямку — прим. Л. Д.]. У безпосередньому сусідстві з цим хutorом, лиш за кілька сот кроків на південний схід від нього, в місці, де проходить полотно недобудованої Київсько-Германівської залізниці, останнє перетинає з першого погляду малопомітний, що дуже розпався від часу, проте й тепер чималий, земляний насип, огляд якого й даємо безпосередньо по цьому. Оглянувши відповідним способом насип у даному разі, як і в часи попередніх історично-топографічних розвідок в інших місцях київських околиць, автор статті вважає за можливе знову констатувати невідому в літературі питання лінію колишнього земляного валу. Вал починається кроків за 300 від залізничної прогальовини, біля низького краю не раз уже зазначеної сусідньої передгірної, заболоченої луки, навпроти високостей сусіднього села Ходосівки, й звідти прямує простолінійно з заходу на схід, а втім — лиш спочатку в цьому напрямі. Він має спочатку заглиблення від давнього колишнього рову, наче-то з лівого, північного (тоб-то від Київа) боку. Власне, даний вал, властивостями свого рельєфу, з київського боку місцями показується крутим, а з правого, південного (протилежного Київу) він осів похило і тим не дав рову зберегтися. Проте вже на другій тисячі кроків, ідучи за протягом валу, лінія його звільня, непомітно відхиляється в напрямі П.—3. — П.—С. і все частіше й частіше можна констатувати також заглиблення від рову, що тягнеться рівнобіжно з правого, тоб-то південного (протилежного Київу) боку. Напрямок валу П.—3. — П.—С.

та зовнішній рів з південного, протилежного місту боку далі легко простежити аж до самого закінчення земляного насипу. Місяцями, що правда, можна де-не-де [наприклад, на місцях, де ґрунт підвищується, особливо зверху над стрічними заглибленнями, над якими здійснюється масив валу — прим. Л. Д.] зазначити ніби-то й з північного боку сліди рову; але, коли вияснимо минуле призначення цієї штучної споруди, ознаки лінії заглиблення рову треба визнати за облудні. Вал не скрізь однаково зберігся; місяцями він навіть губиться [наприклад, у вихідній своїй частині (біля приболотного тину або місяця, де проходить, також у сусідстві, Київ-Обухівський шлях), також і далі (при зустрічі з лісовими дорогами або там, де земляний насип проходить понад стрічними долинами і взагалі там, де місцевий ґрунт осів) — прим. Л. Д.]. Проте в дійсності лінія, що нею прямує його масив, та сліди зовнішнього рову зовсім не зникають з очей у тутешньому не старому й тому не дуже густому бору [що його в час констатування валу не було ще вирубано — прим. Л. Д.]. Зате місяцями гребінь «валка» (народня назва стародавніх, подібних до цього земляних насипів, що осіли від часу) здійснюється й тепер трохи не на 1 сажінь заввишки, маючи разом з тим не менше, як 10 кроків у поперечному розрізі своєї основи. Той чи інший ступінь цілості і валу [лінія гребеня, в залежності од нерівного рельєфу місцевості, навіть під час початкового утворення валу, не могла, певна річ, бути скрізь на одному й тому самому рівню високості — прим. Л. Д.] та сусіднього з ним рову обумовлюють, звичайно, всякі причини [наприклад, властивості ґрунту, атмосферні впливи, проріз пізнішими дорогами й т. і. — прим. Л. Д.]. Проте й усеруйницька сила часу, від якої скрізь осідає й місяцями мало не зовсім зникає досліджена в нас споруда, не заважає констатувати сліди минулої значності, навіть міцності останньої. Напряв валу, що ні трохи не залежить від місцевого рельєфу та є переважно простолінійним, фактично, в часи його утворення, залежав од міркувань простого орієнтування спочатку з заходу на схід, або-ж, пізніше, з південного заходу на північний схід, тримаючись швидше попереднього напрямку З.—С. (певніше П.—З. З. — П.—С. С., за компасом). Вал, що простягається від х. Мриги зазначеним напрямом, нарешті доходить до найближчої частини дніпрові луки. Східний кінець його знаходиться в місці, де досить високий тутешній дюнний кряж перетинає Київ-Трипільський шлях [в дільниці поміж Козиною і Литовською Вітою, певніше — верстов за 8 від першого та за 4—5 від останньої]. Влововж кінцевої частини констатованого стародавнього валу, також за 500 кроків на північ, проходять дві лінії сучасних шанців, що їх покопали з початку неда-

вньої війни, коли загрожувала небезпека, що на Київ наступатиме чужоземне (австрійське або німецьке військо). Щоб зорієнтуватися в даній місцевості, треба виходити тут від тел. стовпа ч. 132/16) — прим. Л. Д.], що проходить мало не краєм теперішнього стрімкого провалля в глибині лугової затоки врочища «Конча». Панораму, яка відкривається звідси на дніпрову луку й лівобережжя, зарічні високості, завершує на обрії далеке село (видимо, Гнідин), кол. Чернігівської губ. [про цю гарну панораму див. в... статті Ол. Хмурного («Пролетарська Правда» р. 1926, № 131) — прим. Л. Д.]. Загалом давній валок має протяг коло 4000—4500 кроків, тоб-то приблизно з $1\frac{1}{2}$ верстви [перехід валом вимагає $1\frac{1}{2}$ години — прим. Л. Д.]. Таким чином, він перетинає, мало не під самим Києвом [навпростець звідси до Старого міста — коло 20 верстов — прим. Л. Д.], північну частину вже зазначеної «острівної» просторини поміж передгірнім болотом, що лежить з заходу, та дніпровую лукою — з сходу. Сконстатований у тутешньому бору вал є певного роду стародавня засіка з південно-східного від Києва боку, що ніби механічно свого часу одрізала звідси приступ до міста. І вибір місцевості, щоб спорудити цей вал, і саме орієнтування його, видимо не випадкові. Вал лежить у місцевості, досить уміло вибраній, — власне, там, де, по-перше, мають особливо велику широчінь (не менше, ніж 3 верстви) як передгірня, влітку мало не цілком понята водою оболонь [в його дільниці, що нижче місяця, де з ним сполучається заболочена долина р. Віти — прим. Л. Д.], так і праводніпрові лука біля Заспи й Кончі, та де, по-друге, клинують «острівну» просторинь поміж дніпровую лукою колишньою й сучасною найбільше звужено на південь [на низу р. Стугни, напр., відповідна її широчінь — не менше як 12 верстов — прим. Л. Д.], — власне коло 4 верстов, до того в мало не безпосередньому сусідстві з Києвом. Оскільки вдатно наші старовинні інженіри вибрали лінію в даному місці, щоб оборонити колишній найближчий підступ до безпосередніх околиць Києва з боку завсіди невагомних кол. степовиків, можна, здається, міркувати хоч-би й на підставі того цікавого факту, що роблено спробу використати де-не-де старовинні вали й для сучасних фортифікаційних цілей на початку недавної імперіялістичної війни, коли побоювалися наближення австро-німецького війська. Відповідну витрату енергії на споруду місцевої земляної будівлі та наступний догляд за нею таким чином тут свого часу доведено було по змозі до мінімуму. Так само й зазначене вже орієнтування лінії валу з його колишнім ровом, що стоїть, певна річ, у зв'язку з обранням місцевості для його споруди, не можна визнати за випадкове. По-перше, західній, тоб-то вихідний його пункт коло Мригів лежить нав-

проти Віти, в тій частині її течії, де ця річка, що мала перед тим напрям із заходу на схід [що правда, біля с. Ходосівки — почасти з південного заходу на північний схід — прим. Л. Д.], мало не перпендикулярно (на північ) випирається в найширше тут передгірне болото [правда, річка... тимчасово зникає в тутешніх заболочених луках — прим. Л. Д.]. Таким чином і течія р. Віти і напрям «валка» вкупі ніби-то розтяглися в одну лінію (перервану проте болотом, що має тут три верстви завширшки), тоб-то наче вони обопільно продовжують одна одну. По-друге, взаємини поміж відповідними дільницями східнього й західнього країв передгірної оболони устанавлюються ще переконливіші, а власне через те, що й там і тут знаходяться колишні штучні земляні споруди, які мали на меті захищати та перепиняти підхід ворога, коли він ішов з півдня на північ у дослідженій частині київських околиць. Річ у тім, що відповідно до тільки-но зазначеної колишньої лісової засіки поміж Мригами й Кончею, свого часу сконстатовано було ще подібні до теперішніх, але ще безсумнівніші споруди військового призначення що-найменше перед монгольської доби... [запропонований Л. П. Добровольським опис Великого городища вже наведено — І. Г.]. Через те, що свого часу з'ясовано було [див. низку розвідок автора цього нарису, що їх видруковано в місцевих київських виданнях ("Змиевы валы вблизи Киева", "Городище у д. Почтовой Виты", в "Чтениях в Историческом обществе Нестора летописца", кн. XXII, вип. I—II і кн. XXIII, вип. I також — "Забуті межі давньої Київщини" в кн. III "Записок Українського товариства в Київі", нарешті — "К вопросу о давних укреплених в окрестностях Киева" та "Летописный Дорогожич" в "Военно-Историческом Вестнике" за 1912 р. кн. I і 1913 р. кн. IV) — прим. Л. Д.] минуле призначення цієї 3-ланкової системи колишніх валів, особливо вітянсько-бобринського, — служити найближчим оборонним кордоном Київва від його давніх ворогів, тоб-то південних степовиків перед монгольської ще, певна річ, доби — тепер легше визнати аналогічне призначення й лиш що-йно. Пізніше від інших, виявленої колишньої засіки, що повинна була за старих часів захищати підхід до Київва з південно-східнього боку, тоб-то од низу р. Стугни [речових пам'яток старовини в середині валу або в сусідстві з ним, видимо, не було, на жаль, констатовано до цього часу — прим. Л. Д.]. Встановивши, кінець-кінцем, зв'язок між раніше вже констатованою системою колишніх оборонних меж на південь від Києва, в мало не безпосередньому сусідстві (коло 20 верстов) з містом, та що-йно схарактеризованим валом, якого, певна річ, можна було припускати а р'югі вже й до того і який, можливо, повстав і не одночасно з нею, ми маємо змогу

скласти справжнє й, разом з тим, остаточне уявлення про колишній, великокнязівської ще доби, найближчий до Київва військово-захисний вал, тоб-то перший, коли рахувати від міста, пояс давніх валів, на цілім його протязі — від Дніпра та до середнього Ірпеня. Таким чином, цей пояс можна тепер назвати Дніпровсько-Ірпінською системою наших давніх польових кріпостей» [Добровольський, 1927б, с. 228—233].

Вважаючи привітянські укріплення частиною складнішої системи оборони Києва, Л. П. Добровольський відзначав: «Огляд отсього простору землі..., тільки природно незакритого верхів'я прикиївського трикутника, а ще раніше ознайомленне з приблизно 20-ми верстовою стягою, що починаєть ся від с. Ходосівки, йде вздовж річки Віти, перерізує залізницю біля боярської станції і йде потім до сполучення біля однойменного села річки Бобринці з Ірпенем, і буде змістом нашої студії... Верстах в двадцяти від Київва, на південь і на південний захід від нього, знаходить ся стяга, що наслідком оро- і гідрографічних умовин служить прикладом такого само природного відмежування для простору, що прилягає до нашого міста. Вона представляє лінію, з переломами в середній частині, що йде на протязі двох десятків верст з північного заходу на південний схід між гирлом право-ірпінської вітки Бобринці (біля однойменної деревні), с. Будаївкою, д. Юровкою і с. Ходосівкою, що лежить у виходу р. Віти до колишньої пійми дніпровського правобережжя. Лінія ся утворилась дякуючи зближенню двох річних систем Бобринці і Віти» [Добровольський, 1908б, с. 56] і наголосив, що «лінія двох сусідніх долин і межиріччя між ними (д. Бобринця — с. Будаївка — д. Юровка — с. Ходосівка), що тягнеть ся загально з північного заходу на південний схід, коли не вважати на переломи коло с. Забіря і д. Юровки, по умовам місцевого рельєфу представляє природою обмежений з південного заходу і півдня кордон для київської околиці, що лежить на півдорозі від Київва до Стугни, сливе рівнобіжно сій річці, що до останнього часу вважалась за найближчу для давнього Київва межу від степу» [Там само, с. 58].

Дослідник залишив свідчення і про віднесенє ним до зниклих Ходосівське Кругле городище та про курганний могильник, розташований на захід від села біля завершення вцілілої частини укріплень Великого городища: «ожная оконечность вала завершается (наспротив расположенного по другую сторону долины пропавшего теперь Ходосовского городища), на соседнем с селением высоким водораздельном мысу нескольких курганами, в настоящую пору еле заметными» [Добровольський, 1909, с. 15].

А щодо Хотівського городища він відзначив: «зовнішні зариси, тоб-то контури кріпости мусіли бути такі підо впливом... особливості

місцевого рельєфу, а творчість колишніх військових інженерів виявилася в тому, що вони підшукали відповідне місце та вжили заходів, щоб цілком відокремити його від сусіднього суходолу, а також надати цій місцевості можливої безпечності, спорудивши в найприступнішому зовні пункті (тоб-то від суходолу) гребінчастий насип, прокопавши рів, навколо підніжжя споруд, там і тут [тільки не проти виходу з гаю, тоб-то не біля теперішнього, пізнішого, звичайно, прорізу згаданого насипу — прим. Л. Д.] в'їзні ворота, можливо, також — берму [тоб-то земляний виступ на половині височини зовнішнього схилу, що має вигляд ніби паса — прим. Л. Д.], патерни [підземні ходи біля колишніх брам — прим. Л. Д.] з шаром обпаленої товщі земляної, далі, колишні дерев'яні стіни з баштами [так зв. заборолами — прим. Л. Д.] й т. ін. Схематичний малюнок та відповідний опис городища в урочищі «Сіракове», що мало найзручніший приступ для своїх, можливо, лиш з боку річки (тоб-то на човнах) дав свого часу ще проф. В. Б. Антонович у доповіді своїй 1873 року. Вражіння вченого, що щойно починав тоді студіювати археологію... і тому, можливо, виявив нахил до відповідної модернізації, не можуть, що правда, цілком сходитися з сучасними... спостереженнями» [Добровольський, 1927а, с. 9].

Стосовно В. Б. Антоновича дослідник також вказував, що «...вчений ототожнював городище з стародавнім, колишнім київським Звенигородом... Цю думку В. Б. Антоновича, що правда, вже тоді заперечували такі знавці Київщини, як прот. Лебединців... і Похилевич... Не поділяє її й автор цієї розвідки...» [Там само, с. 10].

У цитованій праці вчений крім археологічних даних проаналізував і письмові документи щодо Хотова. А результат роботи він формулював як «такі довідки, що пощастило нам роздобути про минуле однієї з київських околиць. Ця околиця не виблискує яскравими подіями своєї зовнішньої історії. Проте історія ця досить рельєфно обмальовує довгочасний, що за різних часів і різних обставин точивсь безупинно, процес залюднення краю, землекористування й землеволодіння, тоб-то діяльності, що мала задовольняти переважно щоденні, насущні, елементарні потреби людські, але не виключала часами, за відповідних сприятливих обставин, і піклування... за нематеріальний бік людського існування» [Там само, с. 21].

У рамках вивчення околиць Києва вчений, що вже згадувалось [Готун, Осадчий, Нетьосов, 2014, с. 384—387] детально охарактеризував давньоруське городище у Віті-Пошгтовій, звернувши увагу на чергування на краю похилої рівнини, що тягнеться від самого Києва, на лівому березі р. Віти у місці впадіння до неї безіменного струмка в урочищі «Мочи хвіст» глибоких ярів

зі спрямованими на південний захід гострими пальцеподібними виступами при наявності в інших місцях по сусідству звичайного зниження у напрямку річкової долини. Саме вказана обставина сприяла створенню туг захисної твердині. В урочищі «Звіринець» виявлено земляну споруду, що панувала над місцем переправи через Віту, за 500 кроків від останньої. Вона зорієнтована вздовж річки і мала видовжені, неправильно-прямокутні обриси, місцевим населенням названа «городок». Краї укріплення підсипані, височіють над навколишньою місцевістю на 4—5 сажнів, в'їзд влаштований з боку плато, сліди берми і рову біля підніжжя не збереглися. Схили споруди круті, майже прямовисні. З майданчика добре оглядається долина і височини «Білокняжого поля» на протилежному березі. До коротких сторін «городка» примикають підпорядковані рельєфу підковоподібні насипи, які оточують площу 125 × 150 кроків, захищаючи близько десятини території. Вони виходять до рівнини, яка сягає Либеді. З південного заходу та північного заходу вздовж валів зафіксовано залишки ровів, глибиною місцями до 1 сажня, ззовні наявна додаткова лінія укріплень висотою 2—3 сажні, що охоплює територію в кілька десятин. Дослідник підкреслив, що особливості фортифікаційних споруд вказують на їх давньоруське походження. Неподалік на площі 5—7 десятин розміщений курганний могильник з насипами висотою 2 аршини і діаметром біля сажня, названий місцевими «старі могилки». Сліди поховань відзначені і за межами його відрізані частини. Неподалік городища по лівому березі Віти проходить лінія Вітянсько-Бобрицького змійового валу [Добровольський, 1908а, с. 20; 1908б, с. 62, 63; 1909, с. 4—15]. І хоч у літературі висловлено думку, що на цій території останній не зберігся [Кучера, 1987, с. 19], його відрізок довжиною близько 500 м на південний схід від Віти-Пошгтової наявний, хоч загалом постраждав при спорудженні у 1941 р. перешкод для танків. Він уцілів у ширину на 4—5 м при висоті близько 1,5 м [Петрашенко, Козюба, 1991/25в, с. 13, 46, 48; 1993, с. 11, 36, 38]. Розташування пам'ятки у поєднанні зі Змійовим валом у стратегічному місці в напрямку Поросся й Постугняння, на півдороги до Василева, складність інших шляхів у київському трикутнику, переважання її площі над розмірами сусідніх укріплень (крім Хотівсько-Феофанівського) привели до спроби ототожнення городища з одним із міст, згаданих давньоруським літописанням. Її автор підкреслював, що поза Приірпінням і Постугнянням на південь біля Києва існували лише Пересічен і Звенигород. Відкинувши Ходосівське й Лісниківське городища, які вважали зниклими, незначні пункти в Будаївці, Плисецькому, Дзвонковому, городище-майдан у Гвоздові, дослідник вказував, що із числа укріплень в Китаєво, Пирогові, Хотові-Феофанії і Пошгтовій Віті, які можна ідентифікувати, як згаданий літописною розповіддю 1097 р. про осліплення Василька Те-

ребовольського Звенигород, перші два ймовірноше ототожнити з Пересеченом, третє (незважаючи на підтриману М. С. Грушевським [Грушевський, 2003], хоч прийняту і не всіма дослідниками [Похилевич, 2007, с. 71] думку В. Б. Антоновича) менш відповідає свідченням джерел щодо цього пункту. Додатковим аргументом такого співвіднесення дослідник вважав археологічний контекст мікрорегіону [Добровольський, 1912а, с. 30—42]. Показово, що точка зору про ідентифікацію городища у Віті-Поштовій як літописного Звенигорода була підтримана А. В. Кузою та М. П. Кучерою [Куза, 1989, с. 75; 1996, с. 171—172; Кучера, 1999, с. 173]. Попри наближеність пункту до Києва, він тривалий час залишався поза увагою дослідників, роботи на ньому були епізодичними і незначними за обсягом. Зокрема, історія вивчення пам'ятки у першій половині ХХ ст. обмежується ще одним зверненням до нього Л. П. Добровольського [Добровольський, 1918, с. 49], розкопками В. Є. Козловської на могильнику, оглядом укріплень П. П. Єфіменком (хоч у відповідній публікації і згадано фіксацію великої кількості кераміки XI—XII ст. і залишків житлових споруд тих же часів [Лінка, 1952, с. 50, 51]) і розвідковими роботами П. О. Рапопорта [Рапопорт, 1952, с. 142].

У 1919 р., незважаючи на бойові дії поруч Києва, на вказаній пам'ятці працювала В. Є. Козловська. Через суспільно-політичну ситуацію не було здійснено заплановану зйомку планів городища і його некрополя, та дослідниця залишила схожий до наведеного вище опис укріпленої частину пункту, конкретизувала характеристику обширного курганного могильника, звернула увагу на специфіку матеріалу урочищ «Городок» та «Пасічище» і акцентувавши на наявності на південний схід від городища, поблизу «Звіринця» урочища «Селище» [Козловська, 1925, с. 24, 25]. На некрополі на північний схід від городища в урочищі «Казарми» розкопано 14 комплексів: 11 — з тілопокладенням на горизонті, 3 — порожніх. Насипи були розташовані досить близько один від одного, їх середня висота становила 0,8 м, найбільший сягав 2,0—2,2 м, навколо крупних простежено рівчачки. Відзначено випадки спарених курганів, відповідно, з чоловічим і жіночим похованнями. У окремих виявлені фрагменти грубого керамічного посуду. Небіжчики покладені на ґрунт, випростані на спині, орієнтовані на захід, іноді — з відхиленням. Антропологічний матеріал уцілів вкрай погано, місцями він взагалі відсутній. У 10 могилах знайдено цвяхи, причому — різну кількість. Супровідний інвентар дуже бідний: сережки, застібки, у 3 жіночих похованнях — прості й «есоподібні» дротяні скроневи кільця з низькопробного срібла. Вивчені комплекси віднесені дослідницею до XI ст. [Там само, с. 25—28].

У 1947 р. Ходосівку та її околиці відвідали співробітники експедиції «Великий Київ».

Як і раніше, основна увага була спрямована на укріплення Великого городища. Зокрема, І. В. Фабріціус відзначала, що рів і вал південного боку городища ясно виражені в проривах дорогами, вже майже покинутими. Найкращі профілі — на схід від Янковичів, що відповідає опису Л. П. Добровольського. Тут без значних затрат можна провести зачистки і отримати розрізи валу, що пояснюють його структуру. Дослідниця вказувала, що замкнутий всередині валу і, можливо, природних гребенів величезний простір котловини р. Віти (понад 2000 га) може бути вивчений археологічно лише шляхом попереднього збирання свідчень від місцевих жителів, яких потрібно організувати на постійне спостереження за можливими при сільгоспроботах знахідками [Фабрициус, 1947/27, с. 3—4]. За даними О. Ф. Покровської, пам'ятку утворює підковоподібної форми великий вал довжиною до 12 км, що йде від Ходосівки майже до Янковичів, повертає тут на північ до Круглика і через с. Кременище підходить до лівого берега Віти. Вал, зіпсований розривами і підкопами з північного й південного кінців, у західній частині добре зберігся і має значні розміри, ззовні помітне заглиблення рову. При пошуках місця поселення, дитинця цього безсумнівно обнесеного валом городища виявлене слов'янське поселення давньоруського часу у південній частині навпроти давнього проїзду — т. зв. Вечірній ліс [Покровская, 1947/27, с. 5—6]. Після обстеження валів Великого Ходосівського городища авторки дійшли висновку, що воно, як і городище в с. Хотові, ймовірно, належить до пам'яток скіфського типу. В описі пункту вказано: «біля с. Ходосівки починається цей підковоподібний вал завдовжки до 12 км, заввишки до 5 м. Вал прямує на захід до с. Янковичів, потім повертає на північ, до радгоспу «Круглик» і через с. Кременище [мається на увазі Кременище — І. Г.] доходить до лівого берега р. Віти. Вал обома кінцями упирається в долину Дніпра й оточує велику площу розміром близько 2000 га. Зіпсований розривами та підкопами з південного та північного кінців, у західній частині він добре зберігся і має значні розміри; ззовні помітне поглиблення рову» [Лінка, 1952, с. 53].

Іншим об'єктом досліджень експедиції стало Ходосівське Кругле городище. Дані щодо пам'ятки відображені у польовій документації І. В. Фабріціус, О. Ф. Покровської та Н. В. Лінки і опубліковані Н. В. Лінкою. Пункт охарактеризовано як розташований на високому мисі стрімкого корінного берега Дніпра над долиною річки, власне — над заплавою на південно-східній околиці с. Ходосівки. Городище з'єднується з селом та кладовищем широкою перемичкою, обмеженою з двох боків (з півночі і сходу) високими крутими схилами, що опускаються в долину і представляє собою ніби міст, який поєднує пам'ятку з площею села. За спостереженнями О. Ф. Покровської об'єкт має неправильну трикутну форму

із заокругленими кутами, по діаметру осі дорівнює до 220 м; за даними Н. В. Лінки — має площу близько 1,5 га. Дослідниці відзначили, що біля його північно-західного кінця знаходиться в'їзд у вигляді глибокої виїмки, обабіч якої схили утворюють дві стрімкі тераси. О. Ф. Покровська додала, що останні видаються вперед, з крутими схилами; нижче біля їх підніжжя друга підвищена тераса, з похилою площею зверху, що крутими схилами спускається в долину. Ця тераса також прорізана до своєї основи глибоким в'їздом із майже прямовисними стінами. Авторки виявили на схилах городища, біля в'їзду, велике скупчення печини, шлаків, фрагментів кераміки. Робота, за уточненням О. Ф. Покровської, була обмежена зніманням окомірного плану і збиранням підйомного матеріалу. Дослідниці вказали, що знайдено уламок стінки амфори і цікаву стінку профільованої посудини післяскіфського часу. На перемичці в ближчій до городища її частині також зібрано підйомний матеріал: пряслице із темно-сірої глини і аналогічні городищенським уламки посудин. Знахідки їх в цій частині перемички нерідкі і виникло питання, чи не була заселена і ця переукріплена з двох боків крутими схилами частина (земляні роботи неможливо було провести через посіви). Н. В. Лінка вказала, що тут також знайдено 5 уламків стінок амфор, фрагмент чорнолощеної мисочки скіфського типу із загнутим досередини краєм, 22 уламки посуду з коричневої глини, з добре вигладженою поверхнею того ж типу, 4 денця на кільцевій ніжці та 14 фрагментів чорнолощеного посуду зарубинецько-корчуватського типу. Пам'ятка ніколи не вивчалась, знахідки здобуті на поверхні як підйомний матеріал. У публікації наведено і план пункту [Лінка, 1947/27, с. 10; Лінка, 1952, с. 47, 53; Покровская, 1947/27, с. 6—7; Колекції, 2007, с. 295—296]. І. В. Фабріціус відзначила, що з півдня городище обмежене ярмом, який впадає в Дніпро (попереднього русла). За її даними, загальний контур майданчика округло-овальний, витягнутий вздовж берега, з нахилом всієї поверхні. Обриви до русла струмка-річечки більш пологі і задерновані. Місцеві жителі називають городище Круглим. Дослідниці вказала, що місцезонашування пункту цілком відповідає опису Л. П. Добровольського, там, де південний кінець [вірніше було б сказати «східний кінець південної половини» — І. Ф.] валу [«Великого городища» — І. Ф.] завершається (навпроти розташованого по другий бік долини пропалого Ходосівського городища). Над гребенем берега городище здійснюється явно вираженим пагорбом навряд чи штучного профілювання. Авторка акцентувала на більшій імовірності використання природного рельєфу, а не штучній його зміні. Загальна площа пункту встановлена приблизно в 5—6 га. Слідів огороження валом не помічено. Вся площа на час обстеження розорювалась, залишаючи по контуру над схилами кромку не ширше 0,3—0,5 м. Зібрані на поверхні черепки

ліплених посудин маловиразні, невеликі за розмірами, обкатані. Тільки уламок грубої кришки, вінчика з проколом і валиком «немирівського» типу і амфорні стінки можуть слугувати показником раннього (до V ст. включно) скіфського часу. Решта уламків посудин можуть бути віднесені і до більш пізнього часу до слов'янського включно; трапляється і обпалена глиняна обмазка густо-червоного, цегляного, рожевого і сірого кольору також невеликими і зовсім дрібними кусками. Схили Круглого городища задерновані, у відслоненнях з південного боку І. М. Самойловський виходів культурного шару не виявив. Зробити зачистку-зріз по задернованим схилам не було можливості. Дослідниці вказувала, що, на її думку, розкопки «Круглого городища» можливі, причому бажано розкопати і відзначені Л. Добровольським та іншими кургани біля згаданого вище східного кінця дуги валу «Великого городища» [Фабріціус, 1947/27, с. 1—3]. У літературі серед результатів робіт І. В. Фабріціус підкреслена важливість фіксації на поверхні Ходосівського городища, система укріплення якого повністю аналогічна Пирогівському і яке знаходиться на відстані 10 км на південь від останнього, уламків посуду значно пізніших, ніж корчуватські [Махно, 1955, с. 88].

Підсумовуючи роботи експедиції «Великий Київ» 1947 р., Н. В. Лінка відзначала, що на правому корінному березі Дніпра в районі Китаєва, Пирогова, Ходосівки і далі на південь чималу частину знахідок становлять фрагменти грубої ліпної кераміки з домішками піску та кварциту, з шерехатою, іноді горбкуватою поверхнею, червоно-жовтого або сірого кольору, з краями вінець, іноді прикрашеними защипним орнаментом або насічками, іноді з валиком під краєм. Цю кераміку, примітивного виробу, із слабо визначеними ознаками, дуже важко датувати та приписати до якогось культурного комплексу. Найімовірніше буде вважати, що це — залишки посуду від скіфських часів (Ходосівка) до фрагментів доби полів поховань зарубинецько-корчуватського типу. Така кераміка знайдена на Ходосівському Круглому, на Пирогівському та на Китаївському городищах. Ходосівське Кругле та Пирогівське городища можна віднести до поселень зарубинецько-корчуватського типу [Лінка, 1947/27, с. 7, 10; Лінка, 1952, с. 46, 53].

Відзначені в ході робіт експедиції і згадані Л. П. Добровольським чотири кургани середнього розміру біля південного кінця валу та три великих далі на південь, у напрямку с. Підгірці [Лінка, 1952, с. 53]. З них перший висотою 6—7 м, окружністю близько 100 м стоїть над самою долиною Дніпра. Другий — близько 2 м висоти та 50 м в окружності, дуже розораний. Третій, близько 4—5 м висоти та 85 м в окружності, розкопаний шукачами скарбів. Ніяких знахідок біля курганів не виявлено [Там само, с. 46]. О. Ф. Покровська вказала на свідчення місцевих жителів щодо існування раніше біль-

шої їх кількості [Покровская, 1947/27, дневник, с. 15], а І. М. Фабриціус висловила побажання їх розкопати [Фабрициус, 1947/27, с. 1—3].

Роботами експедиції на площі Великого городища в урочищі «Вечірній ліс» було відкрито поселення ранньозалізної і давньоруської доби. Н. В. Лінка вказувала на розташування пам'ятки на названій території в межах великого ходосівського валу, в його південно-східній частині, навпроти стародавнього в'їзду в городище на стрімкому березі балки біля підніжжя Великого Горба, що є центром східної половини пункту. Дослідниця відзначила помітний у зрізі берега балки насичений фрагментами кераміки, кістками тварин, вугликами та дрібними уламками печини культурний шар завтовшки 0,65—0,80 м. Посуд — типовий для XI—XII ст.: кружальний, товсто- та тонкостінний, орнаментований горизонтальними або хвилястими лініями. У шурфі біля балки виявлено надзвичайну насиченість культурного шару: тут знайдено до 200 фрагментів посуду на площі розміром в 1,5 м², два залізних наконечники стріл, наконечник списа, багато кісток та вугілля [Лінка, 1952, с. 50]. За більш детальним описом О. Ф. Покровської, при пошуках місця поселення, дитинця обнесеного валом городища було виявлене слов'янське селище давньоруського часу у південній частині городища навпроти давнього проїзду — т. зв. Вечірній ліс, прорізаного з півночі на південь від розірваного тут валу і до заболоченої балки з джерелами між високими пагорбами. Схили пагорбів південного боку балки носять сліди штучного підрівнювання, так як і високі до балки стіни проїзду. Поселення розташоване навпроти переїзду, на високому уривчастому лівому березі балки, біля підніжжя великого пагорба, який поступово набирає висоту і займає центральну частину східної половини городища. Балка повертає заокругленням на північний схід, огинаючи підніжжя пагорба. Гряда високих горбів з південної та східної сторін оточують поселення, ніби захищаючи його. У розрізі обриву берега помітна чорна смуга культурного шару, насичена культурними залишками: фрагментами посуду, кістками тварин, вугликами і дрібними окремими шматочками печини. Посуд типовий для цього часу, зроблений на крузі, тонкостінний і товстостінний, орнаментований поясом прокреслених прямих і хвилястих ліній; ліплений не зустрічався. Біля повороту балки на північний схід на значній відстані від її краю закладено шурф розмірами 1,5 × 1,5 м і глибиною 0,80 м. В результаті розкопок його з'ясувалося, що наявний культурний шар (потужністю до 0,75 м) надзвичайно насичений культурними залишками. Тут знайдено до 200 аналогічних описаним вище фрагментів посудин, 2 залізних стріли — ромбоподібна і дволопатевої форми із втулкою, виявлено наконечник списа з ручкою і нижньою частиною клинка і велику кількість залишків кісток, дрібних шматків печини і вугликів [Покровская, 1947/27, с. 5, 6]. Варто від-

значити, що пам'ятка у 80-ті роки була заново «відкрита» О. В. Серовим [Петрашенко, Козюба, 1993, с. 14, 41, рис. 6], потім пошкоджена прокладанням магістрального газопроводу, а топонім «Вечірній ліс» В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою був віднесений до поселення в Кременищі безпосередньо над р. Сіверка [Там само, с. 14, 40, рис. 5]. Роботами Північної експедиції 2008, 2011 та 2012 рр. локалізовано обидва пункти, а на першому проведено стаціонарні дослідження, в ході яких на північному боці балки було відкрито ще одне селище [Готун, Казимір, 2009, с. 37; Готун та ін., 2012; 2013].

Експедиція «Великий Київ» у 1947 р. провела розвідкові роботи і на Хотівському городищі — найпівнічнішому із відомих скіфських укріплених пунктів на теренах України. Виявлено залишки валів висотою до 4 м, що оперізували площу близько 31 га, ескарп у західній частині пам'ятки, глибокий рів біля підніжжя пагорба з насипаним перед ним валом, сліди якого помітні з південного заходу. Наступного року на городищі здійснено невеликі розкопки, вивчено залишки жител давніх мешканців і встановлено, що населення послуговувалось високоякісним посудом місцевого виробництва, бронзовими прикрасами і наконечниками стріл, керамічними і кам'яними знаряддями та залізними і кістяними інструментами [Покровская, 1947/27; 1948/8; Фабрициус, 1947/27; Покровська, 1952; Колекції, 2007, с. 133].

Отримані дані дозволили простежити співіснування у Київському Подніпров'ї перед появою зарубинецького населення трьох культурних явищ ранньозалізної доби, репрезентованих хотівською локальною групою лісостепових скіфських старожитностей, підгірцівською та милоградською культурами [Максимов, Петровская, 2008, с. 4].

У 1950 р. при подальших роботах експедиції «Великий Київ» Є. В. Махно здійснила стаціонарні дослідження Ходосівського Круглого городища. Дослідниця звертала увагу на його майже круглу форму, легке падіння площини майданчика у західному напрямку, круті й високі схили, розсічені, як і на Пироговському городищі, двома терасами, які передбачають наявність заборолла, а також на те, що у 1947 р. на поверхні пам'ятки було зібрано кераміку зарубинецького типу з темно-коричневою шерехатою поверхнею і темно-сірою лощеною, а також знайдено кілька уламків посуду часів Київської Русі. В 1950 р. на розораній площі городища разом з уламками посуду зарубинецького характеру виявлено багато кісток тварин, а в його центрі — скупчення шматків печини. Три великих скупчення печини виявлені і біля західних схилів городища. Печина залягає смугами шириною понад 2 м, довжиною близько 30 м, на відстані біля 20 м одна смуга від іншої. Потужність цих нашарувань сягала 0,20—0,25 м, зверху виявлені досить крихкі червоні прошарки, нижче — лілові оплаковані.

Під печиною залягає обпалена до коричневого кольору і покрита сажею земля з камінням. Така ж печина, смугами по 2 м шириною і близько 10 м довжиною, виявлена в двох місцях біля північного підніжжя городища. Місцеві жителі повідомили, що на городищі нерідко виорювались обпалені дерев'яні плахи. Ці залишки — печина, обпалена земля і дерево — зараховані, як і укріплення городища, до середньовічного часу. Дослідниця підкреслювала, що відоме розташування зарубинецьких поселень на підвищених місцях, зокрема на мисах, які зазвичай займали поселення з оборонними спорудами. Це не могло не привести до думки, що і зарубинецькі пункти в Середньому Подніпров'ї слід віднести до числа городищ. Наголошувалося, що розвідки на Ходосівському городищі поки не вирішили цього питання; щоб переконатися в наявності укріплень зарубинецького часу, потрібно провести значніші дослідження. Розкопки потрібні і для з'ясування часу утворення його сучасної конфігурації, наявності зв'язку із Пирогівським городищем [Махно, 1950/1е, с. 41—43; 1959, с. 96—97]. Пункт увійшов до зводу пам'яток зарубинецької культури, де підкреслено, що матеріали Пирогівського і Ходосівського городищ піднімають дуже важливе питання про існування городищ зарубинецько-корчуватського часу [Махно, 1955, с. 83, 84, 87; Махно, Самойловский, 1959, с. 14]. П. О. Раппопорт за результатами обстеження 1950 р. відніс пам'ятку до першої половини I тис. [Раппопорт, 1950/1ж, карта; 1954, с. 23].

Тоді ж, як уже згадано, продовжено дослідження городища у Віті-Поштовій. Пункт відвідав керівник експедиції П. П. Єфіменко, а П. О. Раппопорт зняв окомірний план, відзначив існування двох концентричних ліній валів, прилеглих до дитинця («городка») — пагорба висотою близько 10—12 м) з північного сходу, а зі сходу і південного сходу від останнього простежив наявність селища. Дослідник зафіксував на «городку» майданчик площею близько 90 × 40 м з дещо підвищеними краями. Після шурфування і здійснення розрізу вершини валу означені підвищення визнані природними, за винятком підсипаної землею північно-східної частини, де простежено простий земляний вал без будь-яких спеціальних дерев'яних конструкцій. Природними були і вали, прилеглі до останця: у даному випадку давні фортифікатори дещо підправили й підсипали складки рельєфу. Пам'ятку віднесено до мисових городищ складної системи оборони. Умови місцевості продиктували у даному випадку дуже своєрідне вирішення фортифікаційної схеми. Невеликий пануючий над заплавою р. Віти пагорб-останець був укріплений як дитинець, з північного сходу до нього примикало окольне місто. За відсутності поруч плато, яке б підходило впритул до дитинця, останнє розташоване частково на височині, частково — у нижчому місці. Планування оборонних споруд демонструє явне прагнення наблизитись до звичної схеми мисово-

го укріплення — у даному випадку складно-мисового типу. Пагорб-останець відіграє роль мису, природна улоговина — рову, що відділяє мис від плато, а майданчик з використаними для влаштування зовнішньої лінії оборони пагорбами — роль прилеглої до мису ділянки плато. На площі пам'ятки, в межах обох ліній валів та поза ними зібрано однорідний матеріал доби Київської Русі. Розкопи і зачистки стінок траншей та бліндажа на «городку» дозволили простежити культурний шар потужністю біля 1,2—1,5 м: 65—75-сантиметровий сірувато-рудий прошарок на материкку і темний, майже чорний, 50—90-сантиметровий вище; межа між ними простежена досить чітко. З шарів походили фрагменти скляних браслетів, наконечник стріли, дрібні шматки пірофіліту та уламки кружального посуду, причому у верхньому шарі залягав матеріал, характерний для XII—XIII ст. і особливо для часів монгольської навали, у нижньому — притаманний X — початку XI ст. Під час робіт зафіксовано і перехідні типи моделювання вінець, фрагменти амфор, інші синхронні предмети. Сліди пожежі у шарах кінця XI ст. вчений пов'язував із нападом половців у 1096 р., підкреслюючи, що з огляду на суттєву різницю у кераміці нижнього і верхнього прошарків, повторне заселення цього укріплення відбулось не зразу після розгрому. Не підтримавши ототожнення пункту зі Звенигородом, дослідник, однак, наголошував на його значенні для вивчення культури Давньої Русі і підкреслив, що це — один з небагатьох пунктів у Середньому Подніпров'ї, які мали окольне місто [Раппопорт 1952, с. 142—145; Раппопорт 1950/1ж, с. 2—3; 1954, с. 22; 1956, с. 52—54, 70; 1967, с. 168, 189, 190; Колекції, 2007, с. 303, 306].

Вчений звернув увагу й на інші археологічні об'єкти навколо Ходосівки. Так, відображену у В. Б. Антоновича [Антонович, 1895, с. 23, карта; Юра ф. 22, п. 22, арк. 50] та на згаданій карті Васильєва і Стеллецького [Общая, 1911] і частково розкопану у 1872 р. А. М. Муравйовим, а у 1874 р. — М. Є. Бранденбургом укріплену пам'ятку в с. Лісники він відніс до замків XVII—XVIII ст., хоч насправді вказаний пункт функціонував дещо раніше, Хотівське городище — до скіфського часу, а Пирогівське — до першої половини I тис. [Раппопорт, 1950/1ж, карта; 1954, с. 23].

У 1950 р. розпочато вивчення пам'ятки, що стала відома під назвою Ходосівка-Діброва. Пункт у названому урочищі (навколишнім мешканцям за місцезнаходженням тут монастирського господарського двору відомий і топонім «Чернече») відкритий розвідкою В. М. Даниленка: в одному з ходів сполучень часів Другої світової війни тоді виявлено заглиблене житло з ліпною керамікою і бронзовою фібулою IV ст. з підв'язною ніжкою [Даниленко, 1969—1970/26 а, с. 5; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 107; Абашина 1999, с. 8, 10, рис. 2: 1—9]. Продовження цих робіт дозволило деталізува-

ти культурно-стратиграфічну характеристику пам'ятки і сприяло розробці культурно-хронологічної періодизації старожитностей I тис. на Середньому Дніпрі [Даниленко, 1976]. Програмний характер означеної підсумкової праці (де селище Ходосівка-Діброва — одне із базових поселень), концептуальність цієї наукової розробки стосовно місця пам'яток київського типу в культурно-історичному розвитку регіону, їх етнічної належності, генетичних коренів, хронології, а також колочинських старожитностей, як результату розвитку культури попереднього київського періоду, не втратили актуальності і донині. Подальші роботи дозволили зафіксувати тут матеріали періоду палеометалів і давньоруської доби [Абашина, 1991], а після тривалих досліджень Північної експедиції, розпочатих у 2003 р., пункт став у регіоні чи не найширше дослідженим і найбільше структурованим хронологічно: на ньому виявлені матеріали понад 20 археологічних культур, груп та горизонтів [Готун, 2011, с. 48—51].

У 1947—1950 рр. Н. В. Лінка, Є. В. Махно та ін. також вели стаціонарні та розвідкові роботи на розташованих поруч Ходосівки пам'ятках доби Трипільля, бронзового періоду, зарубинецької культури, давньоруського часу в Пирогові та Чапаївці. У результаті зібрано колекцію металевих та кістяних знарядь, прикрас, уламків керамічного посуду означеної хронології, зроблено висновки щодо специфіки заселення регіону у різні культурно-історичні періоди [Лінка, 1947/27; Лінка 1952; Махно, 1950/1е; 1959а; Колекції, 2007, с. 214, 296, 300, 301]. У цей час паралельно досліджувались археологічні об'єкти у Підгірцях, В. Дмитровичах, Н. Безрадичах та ін.

Згодом, переважно в останній чверті минулого століття та на початку нинішнього в регіоні тривала робота на охарактеризованих пам'ятках і було зафіксовано низку нових пунктів. Але основні відкриття, як і основні висновки щодо найяскравіших пам'яток на території Ходосівки та у її найближчих околицях були здійснені саме у означений період.

Абашина Н. С. Багатошарове поселення біля с. Ходосівка на Київщині // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: тези доп. першої наук.-практ. конф., Білогородка, жовтень 1991. — К., 1991. — С. 3—4.

Абашина Н. С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів: РАС, 1999. — С. 8—20.

Антонович В. Змієвы валы в пределах Киевской земли // КС. — 1884. — Т. VIII. — Март. — С. 355—370.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Военно-топографическая карта Российской Империи. Трехверстовка // Это место. — Режим доступу: <http://etomesto.ru/shubert/>.

Готун І. А. З історії вивчення Ходосівського археологічного комплексу // Наукові записки НаУКМА. — К., 2011. — Т. 114. Теорія та історія культури. — С. 46—54.

Готун І. А., Казимір О. М. Велике Ходосівське городище — визначна пам'ятка археології // Археологія. — 2014. — № 4 — С. 87—103.

Готун І. А., Казимір О. М. Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2008. — К.: ІА НАН України, 2009. — С. 37—39.

Готун І. А., Казимір О. М., Грицик Ю. О., Гунь М. О. Роботи на селищі «Вечірній ліс» Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2012. — Київ; Луцьк: ІА НАН України, 2013. — С. 189—190.

Готун І. А., Казимір О. М., Грицик Ю. О., Гунь М. О., Лозниця Т. В. Селище «Вечірній ліс» у складі Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 242—243.

Готун І. А., Осадчий Р. М., Нетьосов П. О. Літописний Звенигород Київський: археологічні реалії та пам'яткоохоронні перспективи // Міста давньої Русі: 36 наук. праць пам'яті А. В. Кузи. — К.: Стародавній світ, 2014. — С. 384—397.

Грушевський М. С. Волинське питання 1097—1102 рр. // Твори у 50-и томах. — Львів: Світ, 2003. — Т. 5. — С. 182—209.

Даниленко В. М. З історії найдавнішого Києва (Звіт за археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції Великий Київ в 1969—1970 рр.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1969—70/26а, 56 с.

Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 65—92.

Добровольський Л. Городище у д. Почтовой Виты (Справка о прошлом одной из киевских окрестностей). — К.: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912а. — 42 с., карта.

Добровольський Л. Змієвы валы вблизи Киева. — К.: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1908а. — 30 с., карта.

Добровольський Л. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // ВИВ. — 1912б. — Кн. 1. — С. 165—183.

Добровольський Л. П. Змієвы валы вблизи Киева // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 1—31.

Добровольський Л. З минулого Хотівської околиці Києва. Окремий відбиток // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927а. — Кн. XII. — 21 с., 2 карти.

Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини // ЗУНТ. — 1908б. — Кн. III. — С. 54—78.

Добровольський Л. Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом (Мриги — Конча) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927б. — Кн. XII. — С. 223—233.

Добровольський Л. Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду // Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1918. — Кн. XVII. — С. 41—50.

Козловська В. Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова-Віта на Київщині // Науковий збірник за рік 1924. — К.: Держвидав України, 1925. — С. 24—28 (Записки Українського наукового товариства в Києві тепер історичної секції ВУАН / Під ред. голови секції М. Грушевського. — Т. XIX).

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажевич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик та ін. — К.: Академперіодика, 2007. — 360 с.: рис., 16 с. табл.

- Куза А. В. Малые города Древней Руси. — М.: Наука, 1989. — 168 с.
- Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — 256 с.
- Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1987. — 208 с.
- Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К.: ІА НАНУ, 1999. — 252 с.
- Лекин. Опыт военно-исторического исследования древне-русских укрепленных пунктов // ВИВ. — 1909. — Июль-август. — № 3 и 4. — С. 21—42.
- Линка Н. Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27, 17 с.
- Линка Н. В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 39—53.
- Максимов Е. В., Петровская Е. А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. — Полтава, 2008. — 126 с., 2 табл., 44 рис.
- Махно Е. В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1955. — Т. XXIII. — С. 83—88.
- Махно Е. В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // Памятники зарубинецкой культуры. — М.: Изд. АН СССР, 1959. — С. 94—101 (МИА. — № 70).
- Махно Е. В., Самойловский И. М. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры. — М.: Изд. АН СССР, 1959. — С. 11—21 (МИА. — № 70).
- Махно Е. В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції «Великий Київ» / НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1 е, 43 с.
- Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева / Составил штабс-капитан Васильев под ред. подполковника Стеллецкого // ВИВ. — 1911. — Кн. 7—8. — Приложение.
- Петрашенко В. А., Козюба В. К. Отчёт о разведке бассейна р. Виты в Киевской области в 1991 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/25в, 86 с.
- Петрашенко В. О., Козюба В. К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпр'ї. — Препринт. — К., 1993. — 56 с. (Бібліотечка «Пам'ятки археології». — Вип. 2).
- Покровская Е. Ф. Отчёт о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР / НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27, 7 с.
- Покровская Е. Ф. Отчёт о раскопках городища в Хотово в 1948 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/8, 16 с.
- Покровська Е. Ф. Хотівське городище // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 12—20.
- Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии... — К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1864. — V + 763 с.
- Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский... — К.: Изд. книгопродавца Н. А. Оглоблина, 1887. — 305 с.
- Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. — Біла Церква: О. Пшонківський, 2007. — С. 1—182 (Серія: Бібліотека української краєзнавчої класики).
- Рапопорт П. О. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія. — 1952. — Т. VII. — С. 142—145.
- Рапопорт П. А. Обследование городищ в районе Киева (Отчёт разведочно-маршрутного отряда экспедиции Большой Киев в 1950 г.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1ж, 7 с., 8 с. дод., 9 рис.
- Рапопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 21—25.
- Рапопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1956. — 184 с. (Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т. V. — МИА. — № 52).
- Рапопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л.: Наука, 1967. — 242 с. (МИА. — № 140).
- Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). — К.: Наук. думка, 1992. — 224 с.
- Фабрициус И. Отчёт о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов (Хотів) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11/VI—1947 г.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27, 6 с.
- Фундуклей И. Обзорение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям... — Ч. 2. Обзорение Киевской губернии. — [б/м], [б/г]. — 290 + XXXXVII с.
- Юра Р. О. Матеріали до «Карти замчищ і поселень XIV—XVII ст.» (Виписки з джерел) / НА ІА НАН України, ф. 22, спр. 22.

І. А. Готун

ДРЕВНОСТИ ХОДОСОВКИ И ЕЁ ОКРЕСТНОСТЕЙ В РАБОТАХ АРХЕОЛОГОВ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ в.

Исследования возле Ходосовки в южных пригородах Киева в первой половине ХХ в. включали работы на укрепленных пунктах, на селищах в их округе и на могильниках. В результате получен большой массив материала, характеризующего жизненную модель древности, сделаны обобщения об особенностях материальной и духовной культуры населения, выделено общее и особенное в археологических памятниках региона.

Ключевые слова: Ходосовка, Хотов, Лесники, Мрыги, Вита-Почтовая, городище, поселок, Змиевый вал, могильник.

I. A. Hotun

KHODOSIVKA AND ITS ENVIRONMENTS ANTIQUITIES IN FIRST HALF OF XX CENTURY ARCHAEOLOGIST WORKS

Investigation near Khodosivka in the southern outskirts of Kiev in first half of XX cent. included works on the strengthened points, on settlements and in their district and on burial grounds. In course of the works the big file of the material characterizing old vital model has been revealed, generalizations about features of material and spiritual culture of the population have been made, general and especial features of the monuments of the region have been picked up.

Keywords: Khodosivka, Khotiv, Lisnyky, Mryhy, Vita-Poshtova, hillfort, settlement, Serpent's Wall (Zmiyevyi val), burial ground.

Одержано 17.10.2016